

(Київ)

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПОНЯТЬ:

ДИСКУРС, МОВЛЕННЯ, ТЕКСТ

У статті йдеться про формування теоретичних засад у витлумаченні лінгвістичних понять. Акцентовано увагу на поняттях дискурс, мовлення, текст як взаємозумовлених та співвідносних.

Ключові слова: теоретичні засади, лінгвістичний, дискурс, чинник, речення, текст, мовленнєвий, витлумачення.

The article deals with the formation of theoretical principles in the interpretation of linguistic concepts. Punctuated attention terms discourse, speech, text as relational and proportionate.

Key words: theoretical principles, linguistic, discourse factor, sentences, text, speech, interpretation.

Вивчення природи лінгвістичних понять та специфіки їхнього функціонування залишається однією з актуальних проблем сучасного мовознавства. Безліч фактів засвідчують прагнення вчених до вироблення чітких теоретичних засад щодо осмислення та номінування нових явищ і понять, зумовлених розвитком науки про мову. Адже якими б не були достовірними факти і чіткими уявленнями, спричинені цими фактами, вони будуть відтворювати сутність поняття або явища лише за умови, якщо з'являться нові номінації для їх передачі. Не є винятком у цьому сенсі і поняття дискурс, уперше озвучене у 1952 році американським лінгвістом Зеллігом Херрісом у науковій праці "Дискурс-аналіз" [23]. Повною мірою цей термін активізувався в мовознавстві приблизно через два десятиліття і очевидно, що це було пов'язано з прагненням розвинути й уточнити класичні поняття, такі як мовлення, текст, діалог. Відбулося це на тлі тенденції розмежування мови й мовлення, започаткованої засновником структурної лінгвістики швейцарським ученим Фердинандом де Соссюром [18], який стверджував, що істинний об'єкт лінгвістики – мовна система (на противагу мовленню), тоді як Н.Хомський [27] закликав лінгвістів вивчати мовну "компетенцію", абстрагуючись від питань застосування мови. Очевидно, що поява терміна-поняття дискурс була зумовлена прагненням доповнити протиставлення Ф. де Соссюра мова – мовлення ще одним складником, який би, віддзеркалюючи процес живого спілкування і поглиблюючи його вивчення, сприяв детальнішому пізнанню законів мови, не відкидаючи традиційних лінгвістичних методів. По суті, термін дискурс, залишаючи за мовою змістовно-формальні системні характеристики мовлення, сприяв об'єднанню цих понять. Такий процес відбувся завдяки активізації вивчення мови як родового поняття стосовно мовленнєвої діяльності, а мовленнєвої діяльності як умови реалізації мовленнєвих здібностей та удосконалення мовленнєвих навичок. У працях вчених дискурс постав як різновид мовлення, побудований згідно з правилами граматики та стилістики, що розвиває комунікативний намір мовця.

Поступово витлумачення поняття дискурс набувало все нових значень, що виводило його за межі попередніх уявлень. Суттєвий внесок у розвиток цього поняття зробили представники французької школи дискурсу (Е.Бенвеніст [6] та його послідовники), які визначали в ньому два основних аспекти: висловлений і висловлюваний. Перший стосується того акту мовлення, що відбувається

тут і зараз, а другий – того, про який говорять, його фабули або історії, що презентується як безособова, відносно самостійна, зі своїми елементами цілісність. У такому розумінні термін “дискурс” сприймався як такий, що описує спосіб мовлення та обов’язково має визначення – “який” / “чий” дискурс і чим він викликаний. Поступово поняття “дискурс” все частіше починають уживати для позначення мовленнєвої діяльності у певній сфері (політичній, науковій, професійній тощо). Ця тенденція отримала свій розвиток в теорії дискурсу німецького філософа й соціолога Ю. Хабермаса, який запропонував термінологію “практичний дискурс”, “критичний дискурс”, “етичний дискурс” [22, с. 85–97]. Першочерговим завданням у дослідженні дискурсу цього напрямку стало вивчення комунікативної своєрідності суб’єкта соціальної дії, що у подальшому знайшло свою реалізацію в таких дослідженнях, які мали чітко виражену зумовленість соціальними орієнтирами (політичний дискурс, педагогічний тощо).

Дослідники дискурсу завжди були одностайні в тому, що це поняття пов’язане із психологією людини, а тому, на відміну від теоретичного міркування, не може бути відчуженим від мовця. “Середня людина мислить, щоб існувати, а не існує, щоб мислити, – писав Ш. Баллі у 1961 р. – ...Навіть найбільш абстрактні речі постають у мовленні, пропущеними через призму наших нужд, потреб і бажань, у туманному світлі суб’єктивного сприйняття” [2, с. 48–49].

Характерною рисою дискурсу, як слушно зауважив Е.Бенвеніст, є його співвіднесеність з конкретними учасниками мовленнєвого акту, тобто з адресантом і адресатом, а також з комунікативним наміром мовця будь-яким чином впливати на адресата. “Мовлення, – підкреслював учений, – слід розуміти... в широкому сенсі, як будь-яке висловлювання, що передбачає мовця й слухача і намір першого певним чином вплинути на другого... Таким чином, різниця, яку ми проводимо між історичною розповіддю (*racont*) і мовленням (*discours*), ні в якому разі не збігається з різницею між письмовою й усною різновидами мови [6, с. 156]”.

Поширеною в лінгвістичній науці є думка, що дискурс слід розуміти як мовлення, вписане в комунікативну ситуацію. Так, наприклад, Т.А. ван Дейк визначає дискурс як суттєвий складник соціокультурної взаємодії, характерними рисами якого є цілі, інтереси, стилі. Дослідник відзначає, що в структурі дискурсу можна виявити певні моделі та обмеження у вигляді відповідних тематичних репертуарів. До таких обмежень належать ті, що зумовлені сферою діяльності [9, с.53]. Водночас Т.А. ван Дейк доводить, що прагматичний контекст дискурсу, незважаючи на непередбачуваність процесу мовлення, є структурованим, оскільки виступає категорією, яка відображає закономірності цієї мовної системи, в якій вона функціонує.

Типовою для досліджень дискурсу є тенденція порівнювати його з текстом. Так, Н.Д. Арутюнова витлумачує дискурс як “зв’язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагмалінгвістичними, соціокультурними, психологічними та іншими чинниками” [1, с. 137–138]. Подібної думки дотримується О.А.Сербенська, яка вважає, що дискурс – “це актуалізований у певних умовах текст” [14, с. 176]. М.Л.Макаров пропонує вживати терміни “текст” і “дискурс” як синоніми, залишаючи за останнім “підкреслену процесуальність” [12, с.75 – 87].

Лінгвістичні поняття дискурс і текст співвідносять, зважаючи на характеристики, які є спільними для них обох (цілісність, зв’язність тощо). Водночас у функціонально зорієнтованих дослідженнях прослідковується тенденція до протиставлення цих понять з огляду на такі риси: структурованість / функціональність, статичність / динамічність, згідно з чим речення й текст відносять до рівня мови (категорії граматики), а висловлення й дискурс – до рівня мовленнєвого спілкування (категорія дискурс-аналізу). Для фахівців у сфері риторики пріоритетними є такі ознаки дискурсу, як звучання та чітко виражена процесуальність. У своїй праці “Основи риторики” А.К.Михальська пише:

“Озвучене слово – живе мовлення, що звучить у процесі розгортання мовленнєвої події, – у сучасній лінгвістиці називають дискурсом (від лат. *discurro, discurum* – розповідати, викладати, а також бігати туди й сюди); інше значення латинського слова також входить до значення сучасного лінгвістичного терміна “дискурс”, який означає не лише розповідне, але й діалогічне мовлення” [13, с. 156].

У лінгвістиці розмежовують ці поняття ще й тому, що дискурс, на відміну від тексту, позначає певний вид усних висловлювань. А це, зауважує О.Б. Сиротиніна, засвідчує, що дискурс не має чітко визначеного граматичного оформлення й характеризуються структурною незавершеністю [17, с.105–124].

Динаміка суспільного життя, зміна пріоритетів, переоцінка цінностей [1] усе це сприяє виникненню нових комунікативних проблем, вирішення яких [2] завдання не лише психології та соціології, але й лінгвістики. Як розмовляти лікареві з пацієнтом похилого віку, а як із підлітком, яким має бути стиль керівника з підлеглим [3] відповідь на ці питання ніколи не втратить своєї актуальності. Загальновідома істина “слово лікує”, безумовно, наштовхує на думку про те, як саме це відбувається і як працювати зі словом. Очевидно, що спілкування лікаря з пацієнтом не повинно відбуватися цілком спонтанно з боку лікаря, інакше не уникнути несприятливих для лікувального процесу ситуацій. Однак і спілкування лікаря-керівника з підлеглим, і взаємодія лікарів у процесі роботи також мають відповідати основному завданню [4] лікуванню людей, які звернулися за допомогою. Тому аналіз медичного дискурсу має враховувати всі аспекти цієї сфери комунікації, виходячи із прагматичних намірів [5] як основи професійної діяльності лікаря.

Прагматичний аспект притаманний філософії діалогізму М.М. Бахтіна, який уважав, що для успішної реалізації комунікативного акту необхідна не дія, а взаємодія його учасників, зумовлена конкретними практичними цілями. Тому висловлювання набуває змісту лише в його зумовленості часом та простором (ідея хронотопу: від грецьких слів, що позначають час та місце) людського життя [4].

Слід зауважити, що під прагматикою якраз і розуміють корисність, практичність, дієздатність певної ідеї, концепції, метода тощо. Тому в психології та філософії цей термін уживають в значенні той, що пов'язаний з діяльністю. Не випадково діяльнісний аспект мови свого часу так активно відстоював американський філософ та лінгвіст Джон Серль, який стверджував, що різні типи мовленнєвих актів не прямо співвідносяться з реальністю. Поняття значення як прямого відображення реальності або як її репрезентації змінювалися поняттям інтенціональності, інтенції, наміру, спрямування мовленнєвої дії мовця на предмет. Будь-яка дія людини (зокрема мовленнєвий акт) бере початок у її свідомості, в її намірах, бажаннях, сподіваннях тощо [15].

Мовленнєвий акт полягає у вимовленні мовцем висловлення, адресованого слухачу за певних обставин та з конкретною метою. Тобто в результаті здійснення мовленнєвого акту, мовець впливає на думку слухача, зміну його ментального або психічного стану, прагнення до дії тощо. Сам мовленнєвий акт як посередник між відправником повідомлення та його метою, розпадається на три складники: акт мовлення (локуція), акт указівки (пропозиція), акт надання висловленню комунікативної (ілокутивної) сили: наказ, обіцянка, ствердження, питання тощо, далі виділяють перлокуцію, ефект, спрямований на адресата.

У реальному висловленні всі ці аспекти злиті воєдино, однак їх можливо виділити в результаті аналізу та спостереження: різним ілокутивним актам може відповідати один і той самий пропозиційний акт (Він зробив аналіз крові. Чи він зробив аналіз крові? Зробіть аналіз крові!);

різним ілокутивним актам можуть відповідати один і той самий пропозиційний та ілокутивний акт (Обіцяю регулярно харчуватися. Даю обіцянку дотримуватися режиму харчування). Виділяють п'ять категорій ілокутивних актів: асертиви (стверджувати, заперечувати, відповідати тощо), директиви (попросити, наказати, скомандувати, просити, дозволити, запросити, порадити), комісиви (обіцяти, давати обітницю, клятву, слово; ручатися прийняти план дій), експресиви (дякувати, вітати, вибачатися, співчувати), декларації (давати ім'я, оголошувати чоловіком та дружиною, видавати наказ).

У подальшому деякі дослідники помітили, що мовленнєві акти не існують самі по собі, а поєднуються в тексті. Класифікація Дж. Серля уточнювалася й деталізувалася. З'явилося трактування так званих непрямих мовленнєвих актів, чому сприяли випадки, коли один ілокутивний акт реалізовувався опосередковано, за рахунок іншого. Як пише Дж. Серль, багато непрямих мовленнєвих актів закріпилося в мові. Наприклад, висловлення *Can you reach the salt?* [1] Передайте, будь ласка, сіль (дослівно: Чи можете Ви дістати сіль?) – навряд чи можна сприйняти як питання про здібності чи довжину рук адресата, більше того, необхідна надзвичайна винахідливість, щоб уявити собі ситуації, в яких дані висловлення не були б проханнями. Подібні приклади, на думку дослідника, не мають спонукальної сили. Це речення, які поєднують у собі дві ілокутивні сили в певних контекстах, стають ідіоматичними, не будучи при цьому власне ідіомами. У таких випадках мовець висловлює спонукання (вторинна ілокутивна мета) шляхом питання або ствердження (первинна ілокутивна сила).

Вторинні ілокутивні акти відіграють суттєву роль в етиці повсякденного слововживання. Один із практичних висновків, які робить Дж. Серль у результаті дослідження непрямих мовленнєвих актів, є така максима мовленнєвого спілкування: Говори ідіоматично, якщо немає особливої причини не говорити ідіоматично [15, с.185]. Ця максима мовленнєвого спілкування доповнює список максимум комунікації, запропонованих ще одним відомим дослідником Полом Грайсом [8], серед яких найбільш чинним, на нашу думку, є принцип кооперативності мовного спілкування та принцип співробітництва.

Як вважають деякі вчені, серлевський підхід доповнює і популярну модель мовленнєвої комунікації Празької школи та Р.Якобсона, яка не містить компонента мета, хоча цільовий, або теологічний (гр. ціль), аспект мовленнєвої комунікації постійно підкреслювався Празькою школою як один із основних. Водночас мета прирівнювалася до функції мовленнєвих засобів, власне ж прагматичний аспект тривалий час залишався за кадром. Праці ж П.Грайса [8], та Дж. Серля [15] відкрили новий напрямок, який інколи називають інтенціоналізм, оскільки він враховує вихідну інтенцію (намір, прагнення, суб'єктивне значення) мовця та інтерпретацію (хоча і меншою мірою) слухача, вплив на нього.

Теоретичні засади понять, проаналізованих вченими в руслі теорії мовленнєвих актів, формувалися із залученням відповідних термінів (локуція, перлокуція, асертиви, комісиви тощо), які позначають інтенції мовця і є досить актуальними для вивчення дискурсу. Водночас цілком слушною вважаємо заувагу вітчизняних науковців стосовно того, що “коло комунікативних інтенцій виявиться набагато ширше, якщо розглядати його в аспекті комунікативної граматики” [10, с.223]. Комунікативні потреби мовця надто різноманітні і виходять за межі тих інтенцій, які складають основу мовленнєвих актів [10, с. 222], а в сучасній лінгвістиці маємо традиційні мовознавчі терміни, які є, на нашу думку, більш природними для аналізу “мовлення, зануреного в життя” [1, с. 58].

Зауважимо, що у вітчизняній науці прагнення до реального, а не словесно постульованого повернення мови до людини знаходить своє відображення в низці праць, присвячених діяльній застосуванню мови – суржик, професійна мова тощо (Л.Ставицька [19], Л.Струганець [21] та ін). У контексті проблем комунікативної граматики така тенденція чітко озвучена в працях Ф.Бацевича [5], Н.Гуйванюк [11], яка зокрема пише: “Людина існує в просторі і часі, в суспільстві і в самій собі. Вона народжується, живе, росте, змінюється, відчуває, почуває, мислить, висловлюється, діє, навчається, оцінює, пізнає світ, впливає на інших людей. І всі ці фактори впливають на її мовлення, формують її мовний портрет, її мовну сутність, її спілкування з іншими людьми. Крім того ці ж фактори формують семантику висловлень, їх комунікативну організацію, композиційну структуру й комунікативно-функціональну перспективу” [11, с. 222].

Як бачимо, формування теоретичних засад поняття дискурс безпосередньо торкається зокрема й понять текст, речення, висловлення. Найбільш поширеним на сьогодні є погляд на висловлення як на речення, реалізоване в контексті, у конкретній мовленнєвій ситуації, з урахуванням його конкретної комунікативної настанови. Традиційно речення та висловлення є поняттями, які зазвичай протиставляються як одиниці різних сфер: мови та мовлення. Водночас, як слушно зауважує І.Р.Вихованець, “вирізнення висловлення як аналога речення в мовленні і специфічної синтаксичної одиниці... уможлиблює пов'язання з цією одиницею комунікативного аспекту речення” [7, с.60]. Комунікативна організація речення відзначається налаштованістю на процес мовлення, а отже, залежить від таких чинників, як мовленнєва ситуація, мовленнєвий контекст, взаємозв'язок учасників спілкування (адресанта й адресата) та розподіл між ними соціально-психологічних ролей, комунікативне завдання, яке реалізує кожен із партнерів спілкування. Названі чинники формують комунікативно-функціональну перспективу висловлення, яка визначає механізм задоволення комунікативних потреб мовця за допомогою обраних ним мовних засобів. Тому вивчення дискурсу, що може бути об'єктом для дослідження в різних напрямках – лексичному, функціонально-стилістичному, морфологічному, досить плідним видається здійснювати також в контексті аналізу комунікативної динаміки синтаксичних одиниць, які реально функціонують у мовленні, реалізуючи конкретну прагматичну мету мовця в типовій ситуації фахового спілкування. Виокремлення комунікативно-граматичного аспекту, зумовленого соціопрагматичними чинниками, пояснюємо тим, що “саме синтаксис вивчає одиниці живого процесу людського спілкування” [11, с. 222].

Ми цілком поділяємо думку мовознавців, що “речення як основна комунікативна одиниця ...покликане забезпечити різноманітні комунікативні потреби мовця, а саме: висловити думку, констатувати щось, поінформувати когось про щось, схарактеризувати, визначити щось, повторити, підтвердити чи заперечити інформацію, висловити пораду чи пропозицію, дати згоду, дозволити або не дозволити щось, змусити когось щось робити, висловити бажання, припущення, впевненість чи невпевненість, сумнів, переповісти чуже висловлення тощо” [11, с.223]. Такий підхід до витлумачення функції речення цілком корелює з теорією комунікативного синтаксису, яка розглядає проблеми диференціації речень за характером таких ознак їхнього змісту: адресованість, цілеспрямованість, модальність, ситуативність тощо.

Оскільки центральною у комунікативній граматиці на сьогодні залишається проблема живого процесу людського спілкування, яку вивчає синтаксис, то цілком слушною є думка вчених про те, що саме “синтаксична координата описує сукупний, такий, що акумулює (нагромаджує) мовний вплив на адресата послідовності одиниць мовної діяльності в рамках одного дискурсу або мовного акту” [3, с. 75–81].

Слушною, на нашу думку, є заувага Ю.Степанова, що "...будь-яке речення, побудоване за нормальною моделлю, можна звести до певної пропозиційної функції (предикат при цьому стає вираженням функції, суб'єкт та об'єкт її аргументами), ... дискурси розрізняються типами своїх речень і, відповідно, своїми пропозиційними функціями" [20, с. 39].

Отже, теоретичні засади лінгвістичних понять можуть бути сформованими лише з урахуванням різних наукових підходів щодо виникнення та функціонування цих понять у мові. Тільки так можна шляхом аналізу та узагальнень виокремити основні чинники, що формують те чи інше поняття. Для дискурсу такими чинниками є соціально-діяльнісний характер його учасників, поєднання лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників, когнітивна природа комунікативних преференцій, що формують його структуру. Перспективи вивчення цього поняття мають ґрунтуватися на тому, що формою фіксації дискурсу як різновиду мовлення є текст із певними структурно-композиційними параметрами та комунікативно-граматичними особливостями, першочергове значення серед яких належить цілісності, а також семантичній та логічній єдності. Тому подальше вивчення дискурсу на сучасному етапі полягає насамперед у тому, щоб показати вміння комунікантів вербалізувати власне світосприйняття та зумовлені ним комунікативні інтенції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов.энциклопедия, 1990. – С.136 – 137.
2. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд. иностр. лит-ры, 1961. – 394с.
3. Баранов А.Г. Функционально-прагматическая концепция текста. Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. гос. ун-та, 1993. – 182 с.
4. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – С.347.
5. Бацевич Ф.С. Нариси з комунікативної лінгвістики. – Львів: Вид.Центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 279 с.
6. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974. – 156 с.
7. Вихованець І.Р. Грамматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
8. Грайс П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып.16. – М., 1985. – С. 217 – 237.
9. Дейк Ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
10. Дементьев В.В. Фатические речевые жанры // Вопросы языкознания. – 1999. – №1.
11. Гуйванюк Н.В. Метатаксічні співвідношення в синтаксисі // "Наукові записки" Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського. – №1, 1989. – С.268 – 275.
12. Макаров М.Л. Интерпретационный анализ дискурса в малой группе. Тверь: Изд-во Тверского гос. Ун-та, 1998. – 199 с.
13. Михальская А.К. Основы риторики. – М.: Наука, 1976. – 240 с.

14. Сербенська О.А. Культура усного мовлення. Практикум.: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 216 с.
15. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986а. – С.151-169.
16. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник // І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
17. Сиротинина О.Б. Тексты, текстоиды, дискурсы в зоне разговорной речи // Человек – текст – культура. – Екатеринбург, 1994. – С.105-124.
18. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977.
19. Ставицька Л.О. Дискурс “Помаранчевої” пристрасті (Лексика та стилістика Майдану) // Урок української: науково-публіцистичний журнал-дайджест: Нац. ун-т “Києво-Могилянська Академія”. – Київ, 2005. – № 11/12. – С.24-27.
20. Степанов Ю.С. Между системой и текстом – дискурс // Степанов Ю.С. Язык и метод. К современной философии языка. – М.: Языки русской культуры, 1998. – С. 655-688.
21. Струганець Л.В. Культура української мови і мовна особистість учителя: Автореф. ... канд.. філол.. наук. – К.: 1996. – 22 с.
22. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М.: Наука, 1992. – 176 с.
23. Хэррис З.С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре // Новое в лингвистике, вып. II, 1962.– 360 с.
24. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1975. – 365 с.
25. Ballmer T., Brennenstuhl W. Speech Act Classification: A Study in the Lexical Analysis of English Speech Activity Verbs. – Berlin: Springer, 1981. – 274 p.
26. Brown P., Levinson S. Politeness: some universals in language usage. Cambridge, 1987.
27. Chomsky N. Morphophonemics of Modern Hebrew. Master's thesis, University of Pennsylvania. 1951.– 245 с.